

УДК 294.3

**СТАНОВЛЕННЯ ТА ЕВОЛЮЦІЯ
ЕСХАТОЛОГІЧНИХ УЯВЛЕНЬ БУДДИЗМУ***INCIPIENCE AND EVOLUTION
OF ESCHATOLOGICAL IDEAS IN BUDDHISM***Колесник І. М.,**

кандидат філософських наук, доцент, доцент
кафедри теорії та історії культури, Львівський
національний університет ім. І. Франка
(Львів, Україна), e-mail: ikkimarsan@gmail.com,
ORCID: 0000-0001-5189-3804

Kolesnyk I. M.,

Ph.D., Associate professor, Associate professor
of Theory and History of Culture Department,
Ivan Franko National University of Lviv
(Lviv, Ukraine), e-mail: ikkimarsan@gmail.com,
ORCID: 0000-0001-5189-3804

*Досліджено основні особливості становлення та розвитку
есхатологічних уявлень буддизму у різних напрямках та школах.
Підкреслено значення різноманітних контекстів для формування
поглядів у цій царині – регіональних, економічних, політичних тощо.
Проаналізовано виклики, що постають перед дослідниками есхатології
та у процесі порівняння із іншими релігійними віровченнями. Також
зазначено, що інтерес до есхатології зростає поступово у Махаяні, а у
Тхераваді залишається на доволі статичних позиціях.*

Ключові слова: буддизм, буддійська есхатологія, Тхеравада,
Махаяна, Амитабга, Матрєя.

*There are researched main features of incipience and evolution in
Buddhist lines and schools. Author emphasized the influence of different
contexts for genesis of ideas in this field – regional, economical, political
etc. Also there are analyzed challenges that rises in process of comparative
research between different religious traditions. Historically, the interest
to eschatology rised in Mahayana Buddhism and became more static in
Theravada which is connected with different beliefs.*

Keywords: Buddhism, Buddhist eschatology, Theravada, Mahayana,
Amitabha, Maitreya.

Буддизм як одна із найвідоміших у світі релігій демонструє надзвичайно цікаву генезу есхатологічних уявлень. Також ця релігія неоднорідна за генезою, змінами у віровченні та розгалуженню у різних регіонах Азії. Це актуалізує потребу у об'єктивному і цілісному розумінні особливостей есхатологічних уявлень у напрямках та школах, яких історично сформувалося достатньо багато.

Актуальність нашого дослідження також зумовлена поширенням буддійських шкіл в Україні. Вчення цих шкіл залишається доволі екзотичним і потребує роз'яснення, а особливо важливим залишається питання есхатології – спроби пояснити остаточну мету існування усього світу і його долю.

Наше дослідження має на меті дослідити і проаналізувати основні тенденції щодо есхатології у різних напрямках та школах буддизму, опираючись на праці видатних буддологів та сходознавців на зразок Емануеля Гійона [1], Анагаріки Говінди [2], Едварда Конзе [5], Сергея Пахомова [6], Оттона Розенберга [7], Євгенія Торчинова [8], Чарльза Голлісея [9], Фьодора Щербатського [11], Лі Кенг Чуа [13], Ши Ю Жі [16] та інших. Також ми долучаємо

до аналізу базові священні тексти буддизму, які мають стосунок до нашої теми [10; 12; 15].

Здатність до адаптації до різних історичних умов та регіональних особливостей, є однією із визначальних рис буддизму. Ця релігія, яку іноді визначають лише як філософію або як психологію, має цілком розвинуту систему ідей щодо космології та есхатології. Головна мета есхатологічного вчення – пояснити, що очікує цей світ і людей у ньому, яке місце займає віровчення у майбутньому і якою буде доля вчення Будди.

Раннє вчення Будди Шак'ямуні ставило на перше місце звільнення людини від циклічного існування в потоці дхарм, а метафізичні питання космологічного й есхатологічного порядку завжди були на другому плані, хоча ніколи не відкидалися. Підхід Будди до людини і її життя був незвично «персоналістським». Це зумовило увагу до нього багатьох західних мислителів, письменників та митців. Зокрема, слід згадати А. Швейцера, К. Юнга, Дж. Селінджера, М. Гайдегера, Г. Гесе [1] тощо.

Згідно із буддійським вченням, завданням людини є пробудження своєї свідомості у новому знанні, що наше уявлення про психофізіологічну цілісність індивіда і сподівання на життя після смерті є причиною прив'язування себе до світу феноменів, наслідком дії клеш (затьмарень або ілюзій) [8]. У цьому контексті роздуми над долею людства загалом або над питаннями далекими від «тут–і–тепер» виглядають зайвими.

Однак розвиток буддизму тривав надалі, поступово засвоювалися ідеї із інших індійських релігій. Прикладом такого запозичення може служити поняття кальпи. Згідно із вченням буддизму, тривалість існування нашого світу вимірюється кальпами (надзвичайно довгими періодами в історії). Кожен із світів (на думку мислителів буддизму – їх існує безліч та існуватиме до нескінченності багато) переживає своє народження, становлення, розквіт і занепад, по аналогії із людським життям, що відображає принципову цілісність Мікрокосму й Макрокосму. Також кожен із світів складається із трьох рівнів-світів: світу форм (rupa-dhatu), світу без форм (arupa-dhatu), світу феноменів (kama-dhatu). Останній поділяється на шість під-рівнів, кожен з яких населений відповідними істотами: девами (божествами, deva), асурами (напівбоги, asura), людьми (manusa), тваринами (tiriyak), голодними духами (preta), демонами або мешканцями пекла (naraka) [2].

Наш світ не є винятком в цьому вічному процесі. У кожному із світів існує прояв Дхарми (в значенні не елементарної складової психофізичної феноменології, а певного всесвітнього порядку, принципу) [11], форми буддійського вчення, яка стає допоміжною для віруючого в досягненні нірвани, або, іншими словами, звільнення від пут народження і смерті. Руйнування світу стосується усіх його сфер: пекла, раю, земного світу людей. Боги також є смертними, але тривалість їхнього життя є набагато довшою від тривалості життя

людини. Кальпа руйнування або загибелі світу має ряд особливостей, про які згадує Васубандху, один із великих мислителів школи йогачара: «Кальпа руйнування охоплює період, який починається із припинення нових народжень в пекельних сферах і закінчується всезагальним знищенням сфер перебування живих істот... Руйнування має два взаємопов'язаних аспекти – розсіювання живих істот та елімінації місць їхнього перебування» [4, с. 85].

Повертаючись до вчення буддизму, слід згадати той факт, що вже в перших століттях становлення системи поглядів було розроблено також чітку систему дослідження і опису людської свідомості, яка корелювалася із Макрокосмосом, тобто творінням об'єктивуючої діяльності свідомості, її проєкцією. Таким чином, віра в здатність індивідуальної свідомості творити світ феноменів була революційною, оскільки ставила людську особу на принципово іншу позицію порівняно із первісною людиною, яка була пасивним діячем в межах міфологічного світу. Тому, коли робили спроби описати внутрішні рівні свідомості, здійснювали поділ на сфери по аналогії із Макрокосмом.

А. Говінда, який є одним із визначних буддистських вчителів та, водночас, буддологом, описує співвідношення свідомості із структурою Всесвіту у своїй праці, присвяченій психології раннього буддизму, наводячи приклад «камалоки» (сфери чуттєвих бажань): «Камалока – сфера чуттєвих бажань – поділяється на шість основних рівнів («світів») відповідно із ступенями характерних для кожного із них стражданнями і перешкодами. Нижче вони перераховані у висхідному порядку: 1) світ переважаючого страждання (нірайя; іншими словами – чистилище); 2) світ тварин (тіраччхана-йоні); 3) світ нездійснених бажань (істот, бажання яких переважають можливості їх задоволення; в народних уявленнях вони зображаються як «голодні духи», які... ніколи не здатні задовольнити свої палкі пристрасті) (петті-вісайя); 4) світ, в якому переважає антагонізм (відраза) (асура-кайя); 5) світ людини (мануса); 6) шість світів більш високих істот, в межах чуттєвого світу (дева-лока)...» [2, с. 206].

Згідно із вченням раннього буддизму, народження саме у людському світі дає можливість звільнитися від циклічного існування в потоці дхарм, пробудитися від вічного сну заради істинного буття в нірвані. «...Народження в світі людей, без огляду на всі характерні для нього страждання, – велике благо, а народження в небесних світах – це всього лише відстрочення, різновид мораторію. Саме тому буддист надає перевагу неунікненному стражданню людського життя замість тимчасового блаженства небесних світів і намагається максимально використати його можливості для повного становлення свідомості, своєї істинної природи, яка містить у собі весь Всесвіт, замість того, щоб втішатися потойбічними надіями» [2, с. 207].

У лоні індійського буддизму поступово відбувся поділ на Тгераваду та Махаяну – дві великі гілки вчення, які по-різному підходили до фундаментальних проблем людини. Якщо філософські трактати Тгеравади присвячувалися розгляду індивідуальної свідомості, але залишалися байдужими до «народної» релігії, то Магаяна пропонує новий спосіб «звільнення» як для мирян, так і для монахів.

Вчення Махаяни, яке поступово розвинулося в межах індійського буддизму (I–II ст. н.е.), а пізніше поширилося в Китай, Корею, Японію, Непал, В'єтнам, було побудоване на інших принципах. Насамперед було введено ідеал бодгісатви та розширення меж сангхи–громади на всіх людей, які мають бажання звільнитися, що давало нові перспективи розвитку вчення буддизму. Більше уваги приділяється загальним космологічним та есхатологічним ідеям – тепер частіше згадується проблема занепаду Вчення та його поступового зникнення. У межах Магаяни метафізичні і глобальні проблеми озвучуються із новою силою.

Історія буддизму демонструє часто вражаючі трансформації раннього вчення. Тибет, Китай, Японія, Південна Азія – кожен із регіонів вносить щось із характерних для своїх звичаїв та уявлень. Буддизм в нових умовах все більше перетворювався на релігію народу, зберігаючи езотеричну складову. З цього приводу писав С. Пахомов у вступі до праці Е. Конзе «Буддизм: сутність і розвиток»: «Трансформація буддизму до рівня популярного культу жодним чином не суперечила першопочатково закладеному в ньому дусі. Е. Конзе зазначає пластичність буддизму, який міг би пристосовуватися до будь-яких умов тих регіонів, куди він потрапляв. Міфологія місцевих народів ставала і його міфологією, правда, з деякими змінами: місцеві» [6, с. 13]. Таким чином було трансформовано, наприклад, місцевих богів тибетців, а в Китаї духи благородних пращурів потрапили до пантеону бодгісатв і святих буддизму.

Поряд із зміною акценту щодо індивідуальної практики та ідеалу просвітленої свідомості, було надано більшої ваги космологічним уявленнями про долю всесвіту. На думку буддистів Махаяни, вчення потребує свого оновлення. Для кожної з епох існує свій Будда, який приносить те ж саме вчення, але мова є відповідною до інших умов.

Щодо есхатологічних уявлень, то типовим для буддистів Тгеравади та Магаяни є увага до майбутнього приходу Майтреї – будди, який має оновити світ і вчення, дарувати всім тим, хто достойно прожив своє життя, блаженство існування в новому світі. «Ті люди, які в теперішніх часах здійснюють достойні вчинки, створюють зображення Будди, будують ступи, пропонують дарунки; в часи Майтреї вони переродяться людьми і досягнуть нірвани завдяки впливу його вчення, яке буде повністю ідентичним вченню Будди Шак'ямуні. Таким чином, звільнення стає надією на далеке майбутнє, не лише для мирян, але також монахів» [5, с. 157]. Благочинність повинна була допомогти людині очиститися від кармічних

«слідів» і допомогти в майбутньому подоланні межі між світом феноменів та нірваною.

Згадки про Майтрею можна знайти ще у Палійському каноні. Зокрема, у «Чаккаватті Сіганада сутті» [10]. Будда розповідає про прихід наступного Будди у часи, коли людська мораль занепаде і забудуть навіть його вчення. Саме Майтрея повинен оновити дгарму для наступних генерацій людей: «Він викладатиме дгарму прекрасну на початку, прекрасну в середині, прекрасну в кінці, благу за смыслом і виразом, повну і завершену, повністю чисту і таку, що веде до брахманського життя...» [10, с. 24]. Згодом Майтрея потрапляє вже у світ магаянських текстів і там він відіграє ключову роль майбутнього бодгісатви–будди. У «Лотосовій сутрі» він у сонмі бодгісатв навчається у Будди Гаутами, щоб згодом переродитися у далекому майбутньому [15].

Цікаво, що у буддійському вченні хронологія «останніх часів» дещо різна. У ранньому буддизмі пророкували занепад за 500 років після смерті Будди, але вже у Тгераваді та Магаїні ці терміни дещо змінюються – на 1000, іноді на 1500 років. Кожних 500 років можна спостерігати ознаки поступової втрати елементів буддійського вчення, а також зникнення справжніх практиків. Детальніше про це можна почитати у праці буддолога Жи Ю Ши «Аналітичне дослідження буддійської есхатології» [16]. У цій же праці можна побачити одне із перших якісних досліджень «Сутти про сім снів Ананди», невеликий текст, але дуже важливий для розуміння есхатологічних побоювань буддистів.

Жи Ю Ши виділяє три основних етапи, спільних для Тгеравади і Магаїні (з різницею лише у хронології): 1) саддгарма – період істинного вчення, чистого і сильного. У цей період легко досягнути стану нірвани, пробудження і стати аргатом або бодгісатвою; 2) дгарма–пратірупака – період екзотеричного буддизму, коли втрачаться внутрішній зміст вчення, але ще пануватиме зовнішній; 3) саддгарма–віпралоба – кінець дгарми, занепад і втрата знання взагалі [16, с. 2–5].

У подальшому переплетення культур Китаю, Японії, Тибету дало специфічні видозміни вчення буддизму Махаяни. Видатний дослідник буддизму О. Розенберг згадує про це у своїй лекції «Про світогляд сучасного буддизму на Далекому Сході»: «Одне за одним виникають і розвиваються релігійні течії буддизму, переплітаючись із брахманськими в Індії, із конфуціанськими та іншими в Китаї, з давньою тубільною релігією синто в Японії, з місцевими віруваннями в Тибеті і країнах Середнього Сходу. Всюди яскраво помітним є вплив нової для Східної Азії буддійсько–індійської думки» [7, с. 20]. Також спостерігаємо демократизацію буддійської есхатології у певних школах, які називають «народними» формами буддизму. Прикладом цього є амідаїзм («школа Чистої Землі»), або «шлях віри» [7].

Згадана школа була заснована як форма «народного» різновиду буддизму в Китаї в V ст. н.е. «В основі шляху віри лежать такі роздуми:

якщо вже в ті часи, коли ще був живим і навчав Шак'ямуні, лише небагатьом вдавалося досягти мети, то чи можна вважати, що в наш час, який є настільки віддаленим від особистого впливу Вчителя, люди можуть завдяки власним зусиллям досягти досконалості? Наблизитися до мети дано одиницям, а решта, здавалося б, приречені вічно кружляти у вирі буття, невпинно перероджуючись і перероджуючись. Але є вихід. Адже є будда Амітабга, який дав обітницю не вступати в остаточний спокій, доки не буде надано можливості усім досягти його чистого царства» [7, с. 38].

У священних текстах цієї школи основний акцент робиться на тому, що не розуміння складної метафізики, не практика медитації, а лише віра у силу будди Амітабги може врятувати людину від страждання та страшних часів. У «Великій Сукгаваті–в'юха Сутрі» розповідається про те, як бодгісатва Дхармакара в процесі свого звільнення прийняв 20 обітниць і яким чином ці обітници можуть допомогти віруючому на шляху до особистого звільнення. В цих обітницях також стверджується переконання в тому, що віра в силу Амітабги дозволить досягнути «іншого берега». Завдяки допомозі і опіці Амітабги людина отримує шанс перебувати у «чистій землі», де можна знайти спокій, щастя і порятунок.

На думку амідаїстів будди і бодгісатви кожного із світів, приймаючи обітницю не залишати живих істот у світі страждань, створюють «чисті землі», де вони можуть допомагати людям поступово звільнитися від хибних поглядів, переконань, морально облагороджуватися і здобувати атрибути, необхідні для звільнення. Відомий буддолог Ч. Холісей пише про два способи звільнення свідомості від буття в потоці дгарм: «Людина може поступово виробляти в собі всі якості, щоб стати Буддою або, як вважають амідаїсти, людина може прийняти допомогу одного із великих будд і переродитися у створеній ним Блаженній Землі, таким чином без особливих зусиль досягнути звільнення» [9, с. 35].

Для буддистів Махаяни прийнятним є існування різноманітних способів і шляхів досягнення вищої реальності та просвітлення людиною. Саме це різноманіття методів або «упая» є однією із причин становлення буддизму як світової релігії. І ця ж риса буддизму спричинила неадекватне сприйняття різних шкіл як еретичних або хибних – ця доля спіткала амідаїзм, дзен–буддизм і майже всю тибетську традицію, яка в очах перших західних буддологів була спотвореною формою раннього вчення Будди.

Отже, з вищезазначеного можна зробити висновок, що у буддизмі Тгеравади, есхатологія активно не розроблялася, а в Магаїні есхатологія займає одне із визначних місць, завдяки увазі до глобальних процесів розвитку та занепаду вчення. Логічним наслідком поширення буддизму серед звичайного народу стало посилення культури Амітабги, поширення віри в майбутній прихід Майтреї, який звільнить людей від їхніх вічних страждань у світі сансари.

У більшості вчень буддизму Махаяни увага акцентується на індивідуальній есхатології, у свою чергу питання всесвітньої есхатології отримує дещо менше уваги і розкривається через мікрокосм, крізь призму індивідуальної свідомості та її еволюції. Зокрема, Є. Торчинов в своїх лекціях зазначає, що «в магаянському буддизмі між буддистами велись суперечки про те, чи можливе таке, що всі живі істоти досягнуть нірвани і сансара перестане існувати. Думки розділилися, одні школи визнали таку можливість, інші ні, прийнявши доктрину про безпочатковість і безкінечність сансари» [8, с. 42].

Перед буддистами в ХХІ ст. постають схожі із іншими релігіями проблеми: десакралізація світу, зростання ролі наукового знання за рахунок знання духовного. Есхатологічний комплекс ідей продовжує виконувати для людини релігійної функцію компенсаторну, забезпечуючи цілісність світогляду, додаючи певності у хаотичному всесвітньому процесі, який приходить замість впорядкованого Космосу із циклічним часом.

Список використаних джерел

1. Гийон, Э. 2004. 'Философия буддизма', М.: ООО «Издательство Астрель»: ООО «Издательство АСТ», 159 с.
2. Говинда, А., 2007. 'Психологическая позиция философии раннего буддизма согласно традиции абхидхармы', М.: Беловодье, 224 с.
3. Елиаде, М., 2001. 'Мефистофель и Андрогин', Священное и мирские, К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», с.5–116.
4. Ермакова, Т., 1999. 'Классическая буддийская философия', Ермакова Т., Островская Е., Рудой В., СПб.: «Лань», 544 с.
5. Конзе, Э., 2003. 'Буддизм: сущность и развитие', СПб.: Наука, 288 с.
6. Пахомов, СВ., 2003. 'Дух востока и западная цивилизация', Конзе Е. Буддизм: сущность и развитие, СПб.: Наука, с.5–18.
7. Розенберг, ОО., 1991. 'О миросозерцании современного буддизма на Дальнем Востоке', Труды по буддизму, М.: Наука, с.18–42
8. Торчинов, ЕА., 2000. 'Введение в буддологию', Курс лекций, СПб., 304 с.
9. Холлисей, Ч., 2003. 'Буддизм', Смерть и жизнь после смерти в мировых религиях, М., с.15–38.
10. 'Чаккаватти Сиханада сутта' (Львиний рык миродержца) [online] Доступно: <https://dhamma.ru/canon/dn/dn26.htm>
11. Щербатской, ФИ., 1988. 'Избранные труды по буддизму', М., 426 с.
12. 'Buddha's Discourse on the End of the World'. [online] Доступно: <https://www.sacred-texts.com/journals/oc/gppt6.htm>
13. Chua, LK., 2009. 'The Thought of the Decline of Dharma based on the Sutra of Ananda's Seven Dreams', Create Space Independent Publishing Platform, 164 p.
14. Dayal, H., 1932. 'The Bodhisattva doctrine in Buddhist Sanskrit literature', L., 248 p.
15. 'The Lotus Sutra: Chapter 17'. [online] Доступно: <http://www.sacred-texts.com/bud/lotus/lot17.htm>
16. Zhi, SY., 2009. 'An Analytical Study on Buddhist Eschatology – Prophecy of Decline of Dharma Based on the Sūtra on the Seven Dreams of Ānanda'. [online] Доступно: [http://daitangkinh.net/Books/T14n0494/An%20Analytical%20Study%20on%20Buddhist%20Eschatology%20-%20Prophecy%20of%20Decline%20of%20Dharma%20Based%20on%20the%20Sutra%20on%20the%20Seven%20Dreams%20of%20Ananda%20\(Zhi\).pdf](http://daitangkinh.net/Books/T14n0494/An%20Analytical%20Study%20on%20Buddhist%20Eschatology%20-%20Prophecy%20of%20Decline%20of%20Dharma%20Based%20on%20the%20Sutra%20on%20the%20Seven%20Dreams%20of%20Ananda%20(Zhi).pdf)

References

1. Gijon, E., 2004. 'Filosofija buddizma (Philosophy of Buddhism)', М.: Астрель, 159 с.

2. Govinda, A., 2007. 'Psihologicheskaia pozicija rannego buddizma согласно tradiciji abhidhammy (The psychological position of the philosophy of early Buddhism according to the tradition of abhidharma)', М.: Belovodje, 224 s.

3. Eliade, M., 2001. 'Mefistofel i Androgin (Mephistopheles and Androgins)', *Svjashchenne i myrske*, K.: Osnovy, s.5–116.

4. Jermakova, T., 1999. 'Klassicheskaja buddijskaja filosofija (Classical buddhist philosophy)', SPb.: Lan, 544 s.

5. Konze, E., 2003. 'Buddizm: sushchnost i razvitije (Buddhism: the essence and development)', SPb.: Nauka, 288 s.

6. Pahomov, SV. 'Duh vostoka i zapadnaja cyvilizacija (Spirit of the East and Western Civilization)', *Buddizm: sushchnost i razvitije*, SPb., Nauka, s.5–18.

7. Rozenberg, OO., 1991. 'O mirosozercaniji sovremennogo buddizma na Dalnem Vostoke (On the worldview of modern Buddhism in the Far East)', *Trudy po buddizmu*, М.: Nauka, s.18–42.

8. Torchynov, EA., 2000. 'Vvedenije v buddologiju (Introduction to Buddhology)', SPb.: Astrel, 304 s.

9. Hollisej, Ch., 2003. 'Buddizm (Buddhism)', *Smert i zhizn posle smerti v mirovyh religijah*, М., s.15–38.

10. 'Chakkavatti Sihanada Sutta'. [online] Доступно: <https://dhamma.ru/canon/dn/dn26.htm>

11. Shcherbatskoj, FI., 1988. 'Izbrannyje trudy po buddizmu (Selected Buddhist Works)', М., 426 s.

12. 'Buddha's Discourse on the End of the World'. [online] Доступно: <https://www.sacred-texts.com/journals/oc/gppt6.htm>

13. Chua, LK., 2009. 'The Thought of the Decline of Dharma based on the Sutra of Ananda's Seven Dreams', Create Space Independent Publishing Platform, 164 p.

14. Dayal, H., 1932. 'The Bodhisattva doctrine in Buddhist Sanskrit literature', L., 248 p.

15. 'The Lotus Sutra: Chapter 17'. [online] Доступно: <http://www.sacred-texts.com/bud/lotus/lot17.htm>

16. Zhi, SY., 2009. 'An Analytical Study on Buddhist Eschatology – Prophecy of Decline of Dharma Based on the Sūtra on the Seven Dreams of Ānanda'. [online] Доступно: [http://daitangkinh.net/Books/T14n0494/An%20Analytical%20Study%20on%20Buddhist%20Eschatology%20-%20Prophecy%20of%20Decline%20of%20Dharma%20Based%20on%20the%20Sutra%20on%20the%20Seven%20Dreams%20of%20Ananda%20\(Zhi\).pdf](http://daitangkinh.net/Books/T14n0494/An%20Analytical%20Study%20on%20Buddhist%20Eschatology%20-%20Prophecy%20of%20Decline%20of%20Dharma%20Based%20on%20the%20Sutra%20on%20the%20Seven%20Dreams%20of%20Ananda%20(Zhi).pdf)

* * *